

Dr Borivoj Čović

NOVI PODACI O PRAISTORIJSKOM NASELJU »GRADAC« KOD KOTORCA

Praistorijsko gradinsko naselje Gradac (ili Ilinjača) kod sela Kotorca u Sarajevskom polju poznato je već nekoliko decenija, ali je prvu određeniju kulturno-istorijsku ocjenu njegovog razvoja dao tek prije kraćeg vremena A. Benac.¹ On se pri tom oslanjao na analizu inventarisanog materijala sa iskopavanja koje je obavio A. Skarić, a koji se najvećim dijelom nalazi u Muzeju grada Sarajeva. Ovaj materijal je ranije djelomično bio objavio J. Korošec.²

Prilikom revizije pomoćnih depoa Zemaljskog muzeja u Sarajevu, izvršene prije kratkog vremena, pronađeno je još nešto arheološkog materijala s ovog lokaliteta, i to:

a) 7 keramičkih fragmenata s oznakom »22. IX 1926, ... na ravnici, dubljina od 80 cm«. Ni po oblicima ni po fakturi ovdje nema ničeg novog u odnosu na već objavljeni materijal.

b) 1 zemljani prešljenak s oznakom »18. IX 1926, mjesto 5, dubljina oko 100 cm«.

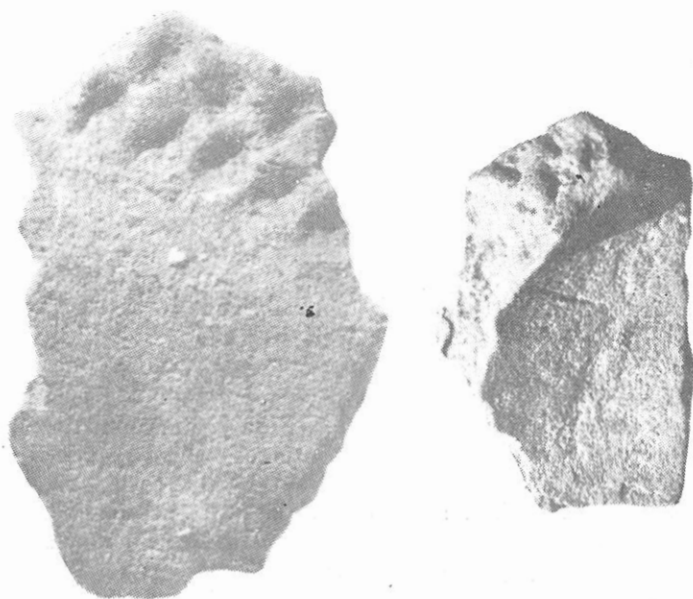
c) 8 keramičkih fragmenata s oznakom »18. IX 1926, mjesto 5, dubljina 110—120 cm«. U ovoj grupi, pored nešto nedovoljno karakterističnog materijala, ističu se dva fragmenta (sl. 1a, b i sl. 2) o kojim će još biti govora.

d) veća količina keramičkog materijala bez ikakve bliže oznake, osim »Kotorac«, tako da nije moguće utvrditi da li potiču od iskopavanja 1912. ili 1926. na ovom lokalitetu. Iz ove grupe od većeg je interesa samo fragmenat na sl. 3.

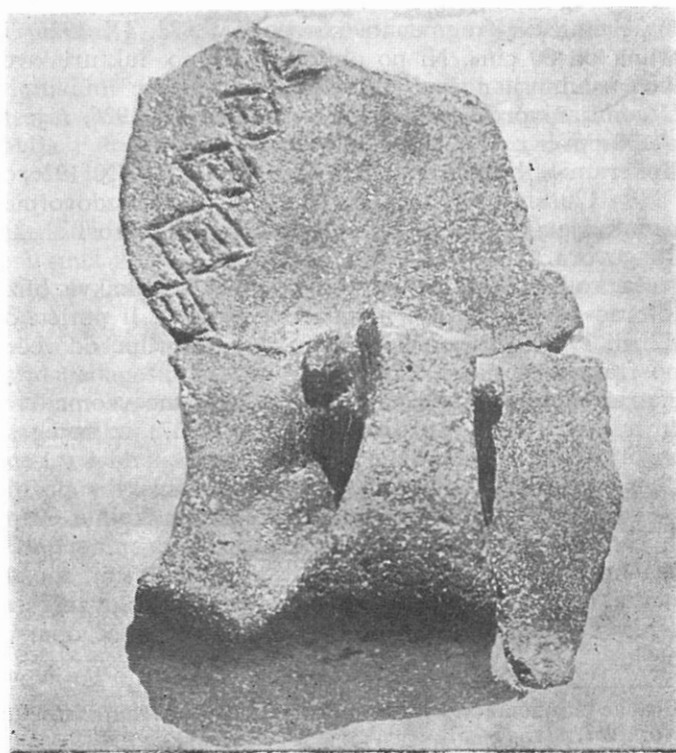
O Skarićevom iskopavanju 1926. postoji samo veoma kratak izvještaj (Arhiva Zemaljskog muzeja za 1926, br. 837) iz kojeg se vidi da je iskopavanje trajalo od 14. do 27. septembra i da su konstatovana »tri građevna perioda (prehistorijski, raniji rimski i pozniji rimski koji bi mogao biti i rani srednjovjekovni)«. Nikakvih detaljnijih stratigrafskih podataka nema. Iz navedenih oznaka za materijal vidi se da je debljina kulturnog sloja dostizala 1,20 m. Međutim, možda se radi o udubinama terena. U svakom slučaju, ovako izolovani stratigrafski podaci nemaju većeg značaja, pa smo prisiljeni da se opet oslanjamo na tipologiju.

¹) Gradac Ilinjača kod Kotorca, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, I, Sarajevo, 1963, str. 25—31.

²) *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu (GZM)* LII, 1940, str. 77—81.

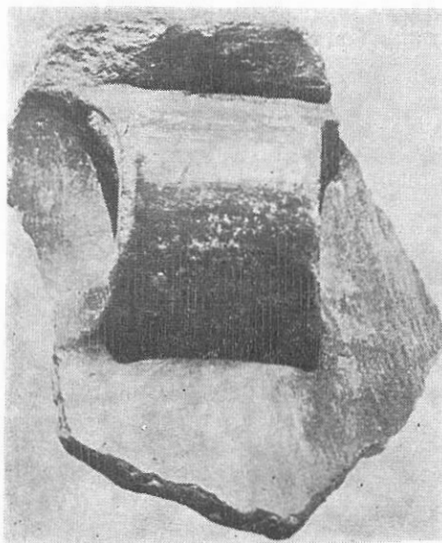
Slika 1a, b (uvećano)

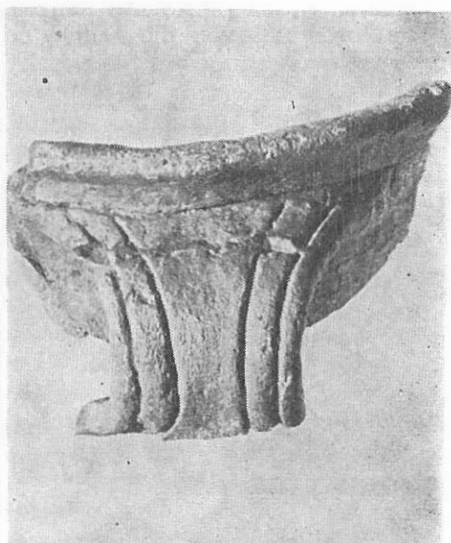
Slika 2.

Osim ovog, novopronađenog materijala, novu svjetlost na istorijat naselja na Gracu bacaju i nedavno izvršena ispitivanja sličnih nalazišta u Bosni i Dalmaciji, kao i studijski rad na hronologiji bronzanog i željeznog doba u Bosni. Sve to omogućuje da se ocjena kulturno-istorijskog razvoja ovog naselja, koju je skicirao A. Benac, proširi i dopuni novim detaljima.

Kao što je već A. Benac istakao, ovaj dominantni položaj bio je prvi put zaposjednut krajem eneolita i u rano bronzano doba. Ovom vremenu pripada jedan fragmenat »slavonske« keramike, nađen 1931. ili 1932,³ kao i izvjesna količina drugog keramičkog materijala, koji ne pripada slavonskoj kulturnoj grupi. Od ovog materijala zanimljiva je naročito jedna loptasta posuda sa cilindričnim vratom i dvije drške i sa širokom zvonolikom nogom. Kako je pokazao Benac, ova posuda ima veoma bliske analogije u nalazima iz tumulâ ranog bronzanog doba istraživanih oko izvora rijeke Cetine. Pored ove posude mi smo danas u stanju da odredimo čitavu jednu grupu keramičkih nalaza sa Graca, koji pripadaju ranom bronzanom dobu, a vežu se prvenstveno za nalazišta južne i jugoistočne Bosne, Hercegovine i Dalmacije. To su, prije svega, fragmenti na sl. 3 i 4; oni imaju sigurne analogije u tumulima oko rijeke Cetine⁴ i u jednom pećinskom nalazištu u Miri-

Slika 3.

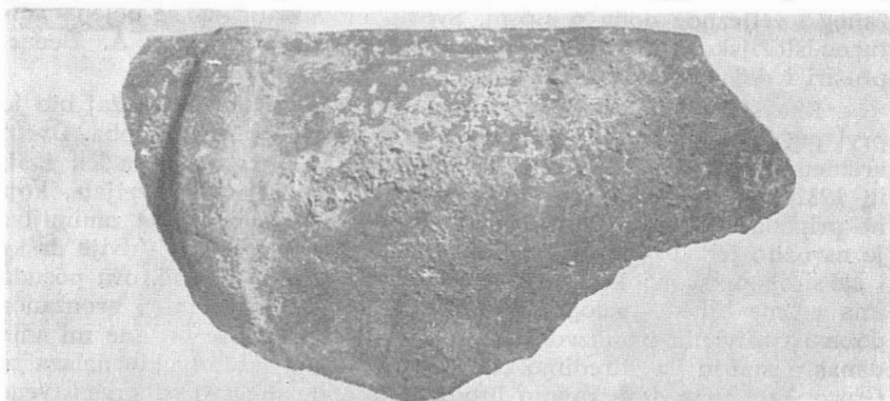

Slika 4.

³) U cjelokupnom dosad poznatom materijalu sa Graca kod Kotarca postoji samo 1 fragmenat »slavonske« keramike, koji je objavio V. Skarić u *GZM* 1932, T. I, 1, a ne više kako bi izgledalo po Koroščevoj interpretaciji (*GZM* 1940. str. 78). Po inventarskim podacima taj fragmenat je nađen 1931. ili 1932. g.

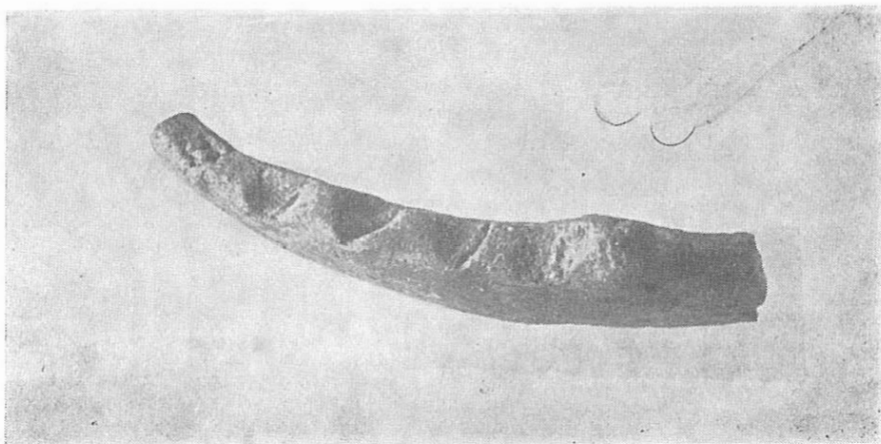
⁴) Up. I. Marović: Iskopavanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine god. 1953, 1954. i 1958, *Vijesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXI, 1959, sl. 41 i T. VI.

lovićima blizu Drniša.⁵ Za istu ovu kulturnu grupu mogao bi se vezati i fragmenat na sl. 1a, b (mada nije isključeno da pripada i slavonskoj grupi). Fragmenat zdjele na sl. 5 ima dobru analogiju u sloju ranog

Slika 5.

bronzanog doba u Zelenoj pećini iznad vrela Bune.⁶ Najzad, ranom bronzanom dobu najvjerojatnije pripada i fragmenat jedne druge zdjele sa Graca (sl. 6) ukrašen na obodu udubljenjima izvedenim utis-

Slika 6.

kivanjem prsta; ovakav način ukrašavanja oboda javlja se, doduše, na raznim mjestima u različitim praistorijskim periodima, ali je u južnoj Bosni ograničen pretežno na rano bronzano doba, kako to pokazuje stratigrafija naselja »Pod« kod Bugojna.⁷ Ovakvo ukrašavanje

⁵) Istraživanjem I. Marovića (neobjavljeno) otkriveni su u jednoj pećini značajni praistorijski slojevi iz više perioda. U sloju ranog bronzanog doba zastupljena je keramika istog tipa kao ona u tumulima oko vrela Cetine.

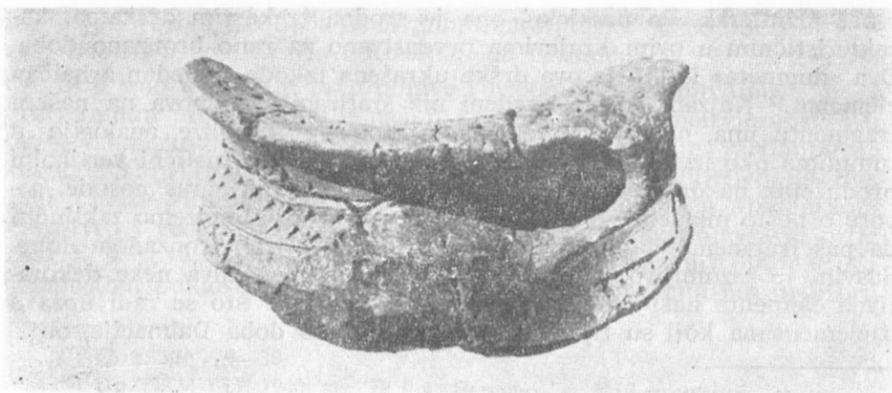
⁶) Up. A. Benac: Zelena Pećina. *GZM NS XII*, 1957, str. 66—67. i T. I, 7.

⁷) B. Čović: Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *GZM NS XX*, 1965, str. 49.

oboda poznato je, inače, i na Debelom brdu i na Gracu u Kusačama (Glasinac) — naseljima za koja se takođe može smatrati da su postojala i u rano doba.⁸

Navedeni materijal pokazuje da se mora ozbiljno računati s postojanjem stalnog naselja ranog bronzanog doba na Gracu kod Kotorca. Osim toga, sad se može nešto više reći i o njenoj kulturnoj pripadnosti. Usamljeni fragmenat »slavonske« keramike je, po svojoj prilici, import. Ostali raspoloživi materijal pripada jednom širem kompleksu ranog bronzanog doba u koji ulazi južna Bosna, Hercegovina i znatni dijelovi Dalmacije.

Ovaj »južni« kulturni kompleks ranog bronzanog doba još je nedovoljno ispitan. U njegovom okviru zasad je nešto bolje istraženo jedno uže područje u srednjoj Dalmaciji, gdje se već može govoriti o jednoj kulturnoj grupi ranog bronzanog doba. Tu grupu, u keramičkom inventaru, reprezentuju određeni oblici posuda i ukrašavanje trakama i trouglovima, ispunjenim ubodima. Kako smo vidjeli, karakteristični oblici ove grupe javljaju se u rano bronzano doba i na Gracu kod Kotorca. Kako je i Benac istakao⁹, to je razumljiva pojava u jednom tako nemirnom dobu, kada su mnogi naši planinski krajevi bili prvi put naseljeni grupama novog, prvenstveno stočarskog stanovništva, koje se nalazilo u stalnom kretanju, sukobljavajući se i miješajući međusobno. Zahvaljujući nalazima sa Graca, u stanju smo da dosta dobro rekonstruiramo jedan od ovih većih pokreta: u toku ranog bronzanog doba prodrle je jedna grupa novog stanovništva iz srednje Dalmacije do u izvorno područje rijeke Bosne, donoseći svoj karakteristični keramički stil. Njen dalji prodor prema istoku možemo pratiti u južnom dijelu glasinackog područja, gdje su veoma karakteristični fragmenti ove »srednjo-dalmatinske« keramike nađeni u tumulima Rusanovići 36 (1894) — sl. 7 i Vrlazje 2 — sl. 8 i 9.¹⁰

Slika 7.

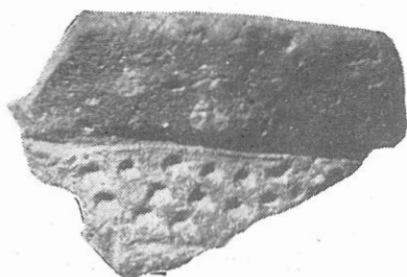
⁸) Ibid., str. 72, 74.

⁹) O. c., str. 28.

¹⁰) Up. i WMBH IV, 1896, S. 6, 15.

Slika 8.

Slika 9.

Nakon perioda etničkih pokreta, miješanja i uticaja nastao je, sa srednjim bronzanim dobom, u južnoj Bosni period stabilizacije. Šta se u to vrijeme događalo s naseljem na Gracu kod Kotorca — da li je bilo napušteno ili je i dalje egzistiralo? I u ovom pogledu nova istraživanja, kao i sam materijal sa Graca, pružaju izvjesne podatke.

Fragmenat na sl. 2 pripada nekoj bikoničnoj posudi, koja je vjerovatno imala cilindrični vrat i dvije drške. Sačuvana drška pripada u osnovi jednom dobro poznatom tipu drški koje imaju na vrhu karakteristične vertikalne produžetke. Ovakve drške poznate su iz većeg broja nalazišta južne Bosne. Sigurno je da su česte u kasno bronzano doba (XII — IX v. st. e.), a može se s razlogom pretpostaviti da su se razvile ranije, u toku bronzanog doba.¹¹ U tom pravcu govori upravo i naš primjerak. Po presjeku, ona je srodna trakastim drškama, karakterističnim u ovim krajevima prvenstveno za rano bronzano doba. Dva »dugmeta« kojim je ova drška ukrašena takođe su jedan arhaičan elemenat.¹² Najzad, grubo izvedeni niz šrafiranih rombova na našem fragmentu ima, naročito u tehničkom pogledu, najbliže analogije u tumulima oko izvora Cetine.¹³ S druge strane karakteristični vertikalni produžetak na dršci, kao i razvijeni bikonični oblik same posude, govore o nešto mlađem vremenu.¹⁴ Uzevši sve u obzir, možemo zaključiti da naš fragmenat najvjerovatnije pripada srednjem bronzanom dobu. Sasvim je razumljivo da keramika ovog doba još čuva neke dekorativne elemente naslijeđene iz prethodnog perioda. Što se radi upravo o elementima koji su tipični za rano bronzano doba Dalmacije, obja-

¹¹) Up. GZM NS XX, str. 79.

¹²) Ovakve bradavice ili dugmad, simetrično postavljeni na mjestu gdje se drška spaja sa zidom posude, karakteristični su za eneolit i rano bronzano doba Dalmacije; — up. P. Korošec: Neka pitanja oko eneolita Dalmacije, *Arheološki radovi i rasprave JAZU*, II, Zagreb 1962, T. II, 2.

¹³) I. Marović: O, c. sl. 3, 7, 8.

¹⁴) Up. GZM NS XX, str.

šnjava se onim što je o prodoru nosilaca »srednjodalmatinske« grupe u ove krajeve naprijed rečeno.

Osim ovog fragmenta, srednjem bronzanom dobu moglo bi pripadati još nešto keramičkih nalaza sa Graca. Za sada još nismo u stanju da sav raspoloživi materijal dobro klasifikujemo, ali se o pojedinim tipovima i varijantama već može nešto preciznije reći. No, potrebno je prethodno osvrnuti se na ono što je o najvećem dijelu prastorijske keramike sa Graca već rekao A. Benac. On je s pravom ukazao da postoje izvjesne analogije u nekim oblicima, naročito drški, između ovih naših krajeva i Apeninskog poluostrva i da drške čiji je otvor podijeljen na dva dijela (»ansa bifora«) imaju dobre analogije u grobovima IX i VIII v. st. e. u južnoj Italiji, pa mogu i kod nas poslužiti kao dobar hronološki oslonac. Pitanje da li se radi o uticaju iz naših krajeva na Apeninsko poluostrvo ili obratno, on je, međutim, ostavio uglavnom otvorenim, ukazujući na izvjestan hronološki prioritet Apeninskog poluostrva kada su u pitanju neke forme.¹⁵ Ovo se pitanje zasad još ne može u cjelini s uspjehom riješiti, prvenstveno zbog nedovoljne ispitivosti naših krajeva. No, postoje neki detalji o kojim je moguće nešto određenije reći. Među mnogobrojnim varijantama drški sa produžecima izdvojio bih ovdje varijantu s jednim karakterističnim produžetkom za naslanjanje palca, postavljenim na sam obod posude, na mjesto gdje počinje drška. Ova varijanta poznata je na Gracu u nekoliko primjeraka.¹⁶ Danas znamo da se ova varijanta javlja kod nas već u toku ranog bronzanog doba i da je, najvjerovatnije, karakteristična prvenstveno za srednje bronzano doba.¹⁷ Osim toga, neki od osnovnih tipova posuda, brojno zastupljenih na Gracu kod Kotorca, karakteristični su u južnoj Bosni podjednako i za srednje i za kasno bronzano doba, kao što je to pokazala stratigrafska situacija na Velikoj Gradini u Varvari, blizu vrela Rame.¹⁸ Sve nas to utvrđuje u uvjerenju da je i na našem naselju život kontinuirano tekao i u toku srednjeg bronzanog doba, kao što je to bio slučaj i sa drugim, u rano bronzano doba osnovanim, naseljima u južnoj Bosni (Varvara, Debelo brdo, Kusače i Košutica na Glasincu).¹⁹

Dok smo u pitanju prve pojave i hronologije raznih tipova drški s vertikalnim produžecima u našim krajevima još u neizvjesnosti i u stanju da nešto sigurnije govorimo samo o pojedinim varijantama, drugačije stoji stvar s tipom drške čiji je otvor podijeljen na dva dijela (»ansa bifora«). Drške ovog tipa ograničene su na Apeninskom poluostrvu i geografski i hronološki: one se tamo ne pojavljuju prije kraja X v. st. e., a nalazimo ih samo u južnoj polovini Italije.²⁰ Na Balkanskom poluostrvu, ovaj tip drške javlja se na čitavom prostoru

¹⁵) O. c. str. 29—30.

¹⁶) Up. GZM LII, 1940, str. 79 i A. Benac, o. c. sl. 3 u sredini.

¹⁷) Up. GZM NS XX, str. 60, 79—80.

¹⁸) Ibid., str. 45, 78—79.

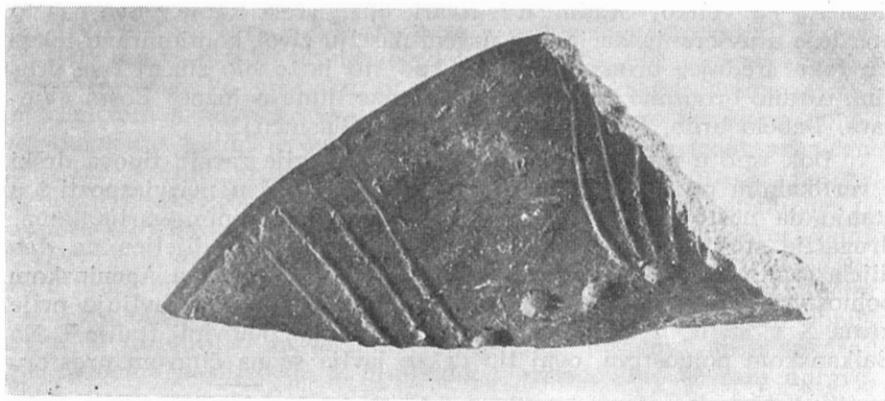
¹⁹) Ibid., str. 77 id.

²⁰) H. Müller-Karpe: Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Berlin 1959, Textband, S. 38, 42 usw., Abb. 44, 20; 45, 3; Taffelband, Taf. 16 A6, Taf. 17, B 15 usw.

od južne Bosne do južne Albanije.²¹ Karakteristično je da se često u južnoj Bosni sreće u naseljima koja nisu više egzistirala po završetku kasnog bronzanog doba, kao što su Fortica na Bakijama i Velika Gradina u Varvari. Mi još ne znamo da li se ovaj tip drške kod nas pojavio već u početku kasnog bronzanog doba (XII v. st. e.) ili tek kasnije, (u XI, X ili IX v.), ali je za kasno bronzano doba ovdje on svakako već karakterističan. Stoga je malo vjerovatno da je u pitanju italski uticaj na naše krajeve. Nešto više svjetla u ovo pitanje unijela su najnovija arheološka istraživanja u Albaniji. Zahvaljujući njima, mi možemo danas da utvrdimo dvije osnovne varijante ove drške — jednu koja je (zasada) karakteristična za južnu Bosnu i drugu, postavljenu koso prema posudi, koja je karakteristična za nalazišta kasnog bronzanog i ranog željeznog doba (prvenstveno X i IX vijek) u Albaniji. Tipološka analiza pokazuje da su drške ovog tipa iz južne Italije po svom obliku zavisne upravo od ove južne (albanske) varijante drški »ansa bifora«. Stoga mislim da se može uzeti kao vrlo vjerovatno da je njihova pojava rezultat ilirske etničke infiltracije u južnu Italiju, koja je, očigledno, potekla upravo iz krajeva naseljenih plemenima koja su činila ilirsko etničko jezgro.

Što se našeg naselja tiče, pojava ovih drški svjedoči da ono traje i u toku kasnog bronzanog doba. Vrlo je vjerovatno da u ovo doba Gradac kod Kotorca dobija još veći značaj, prvenstveno zbog svog strategijskog položaja. Možda su u to doba na njemu bile izgrađene prve fortifikacije od trajnog materijala (kameni bedem), kao što je bio slučaj i na brojnim drugim naseljima ovog tipa u Bosni.²²

Nemamo dovoljno elemenata da sa sigurnošću govorimo o tome šta se događalo s našim naseljem kasnije, u toku željeznog doba. Jedan karakterističan fragmenat — sl. 10, može se danas, zahvaljujući stra-

Slika 10.

²¹) Up. Frano Prendi: Quelques résultats des expéditions archéologiques effectuées dans le district de Vlora au cours des années 1953—54, *Buletin per shkencat shqerore* Nr. 3, Tirana 1955, p. 119—120, Fig. VIII, 3; S. Islami — H. Ceka: Nouvelles données sur l'antiquité illyrienne en Albanie, *Studia albanica* 1, Tirana 1964, p. 103, T. XVI, 3.

²²) Up. GZM NS XX, str. 50, 84 id.

tigrafiji naselja »Pod« kod Bugojna, pouzdano datirati u puno željezno doba (VI — V v. st. e.).²³ No, to još ne dokazuje da je u željezno doba ovdje postojalo stalno naselje, mada tu mogućnost ne treba isključivati. Svakako, nije nimalo vjerovatno da je ovako važan strateški položaj bio tokom željeznog doba sasvim napušten.

Prema svemu ovome možemo da zaključimo da je gradinsko naselje Gradac kod Kotorca osnovano tokom ranog bronzanog doba (aproksimativno oko 1.800 g. st. e.), da je nastavilo da se razvija tokom srednjeg bronzanog doba, kada je i u njegovom okviru (kao i u južnoj Bosni uopšte) došlo do etničke i kulturne unifikacije i da, vjerovatno kao važno strateško mjesto, egzistira sve do kraja bronzanog doba (približno do kraja IX v. st. e.). U željezno doba imalo je možda prvenstveno ili isključivo strateški značaj.

RÉSUMÉ

NOUVELLES DONNÉES SUR LA LOCALITÉ HISTORIQUE DE »GRADAC«, PRÈS DE KOTORAC

Dans ce travail l'auteur publie certaines données nouvelles sur la localité de »Gradac«, près de Kotorac, et présente son interprétation de la date de fondation et de l'existence de cette localité. Outre les conclusions tirées des matériaux connus jusqu'alors, l'âge de bronze dans cette localité comprend, selon l'opinion de l'auteur, les fragments: 1, 3, 4, 5 et 6. Cela prouve que déjà dans le bas âge de bronze il existait dans la localité de »Gradac« une agglomération fixe qui se relie, du point de vue de la culture matérielle, à la région plus vaste de la Bosnie méridionale, de l'Herzégovine et de la Dalmatie centrale et méridionale. Cette région est caractérisée surtout par un groupe culturel répandu surtout dans la Dalmatie centrale. Les spécimens de céramique de ce groupe sont complétés à Kotorac, outre le vase mentionné par J. Korošec, par des fragments représentés sur les Tab. 3 et 4. Probablement s'agit-il là de la pénétration de ce groupe culturel, venu de la Dalmatie centrale, dans la Bosnie méridionale et sud-est, ce qui est prouvé par des fragments caractéristiques de ce groupe qui furent relevés dans certaines nécropoles de Glasinac (Tab. 7, 8 et 9). L'auteur prouve ensuite qu'une agglomération a existé à l'emplacement de »Gradac« même vers le milieu de l'âge de bronze. L'auteur estime également que nous devons les fragments représentés sur le Tab. 2, de même qu'une partie des matériaux préalablement mentionnés, à la même période. L'auteur prouve enfin que cette localité présentait une existence continue au cours de l'âge de bronze récent, auquel appartient la partie considérable des matériaux relevés à cet emplacement. Autrement, cette période est caractérisée par des anses en deux parties — »ansa bifora« —, répandues d'habitude dans les régions situées entre la Bosnie méridionale et l'Albanie. Subissant l'influence de ce type de la variante albanaise, des anses similaires se sont développées dans la céramique de l'Italie méridionale et centrale, ce qui est probablement dû aux migrations des tribus illyriennes au cours de l'âge de bronze.

²³) Ibid., cit. 53 i T XIV, 8 (kombinacija uglačanih okruglih udubljenja i snopova udubljenih linija).